

АСАНБЕК СТАМОВДУН “ХАН ТЕЙИШ” ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДА ФОЛЬКЛОРДУК-МИФОЛОГИЯЛЫК МОТИВДИН БЕРИЛИШИ

Аннотация. Берилген макалада Асанбек Стамовдун (2009-ж.) XVI-XVII кылымдагы, жунгар-ойрот баскынчыларынын заманында кыргыз журтчулугу башынан өткөргөн турмушун чагылдырган “Хан Тейиш” тарыхый романында, эпостук фольклордук-мифологиялык мотивдердин берилишинин көркөм функциясы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз тарыхый роман, фольклордук мотив, миф, сыйкырчылык, элдик оозеки чыгармачылык.

This article describes the artistic function to interpret epic folk and mythological motives reflecting what the Kyrgyz people experienced during invasion of the Dzungar-Oirat invaders in the 16-17th centuries in the historic novel “Khan Teyish” by Asanbek Stamov (2009).

Keywords: Kyrgyz historic novel, folk motive, myth, magic, oral folk art.

Аннотация. В данной статье рассматривается художественная функция передачи эпических фольклорных-мифологических мотивов, отражающих пережитое кыргызским народом в историческом романе «Хан Тейиш» Асанбека Стамова (2009) в XVI-XVII веках во времена нашествия джунгар-ойратских захватчиков.

Ключевые слова: Кыргызский исторический роман, фольклорный мотив, миф, волшебство, устное народное творчество.

Эгемендик жылдарынан күнү бүгүн үзгүлтүксүз колго алынап, туш-тарабынан изилдөөлөргө алынып келе жаткан кыргыз элинин көркөм оозеки чыгармачылыгы, дагы да болсо илимий изилдөөгө алууну талап кылат, себеби фольклор бир гана кыргыз жазма адабиятынын башаты болуп калбастан ал заманбап күндүн чыгармаларында да тынымсыз, популярдуулугун жоготпой колдонулуп келүүдө. Алардын ичинен өзгөчө кыргыз тарыхый романдарында ченемсиз ордуларын таап, чыгарманын тарыхыйлуулук табитин ачып келет. Профессор С.Искендерова “Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын негизги башаттарынан гана болуп калбастан, анын кийинки өнүгүшүндө да түгөнгүз казынасы катары кызмат кылып келүүдө. XX кылымдын экинчи жарымында дүйнөнүн өлкөлөрүнүн адабияттарында мифологиялык кайрылуулардын басымдуулугу байкалган. А.Стамов да бул көрүнүштөн четтеп калган жок” [1:114-б.] - деп белгилеген. Чындыгында “Хан Тейиш” тарыхый романында колдонулган фольклордук-мифологиялык мотивтер, каармандардын образдарын ачууда көркөм чагылышы, чыгарманын тарыхый сюжетин кенен жана терең ачып бере алган. Маселен кайсыл гана фольклордук-эпостук чыгармаларды албайлы баардыгында тең, салт боюнча баатырдын өзүнө тете тулпары болгон, бул өңдүү романдагы Эр Эшимдин образы анын минген аты кайыптан туулган касиетүү мал Шарпкула менен толукталып тургандай “...алдына

тарта бергенде эр Эшим күмүш үзөңгүгө буту жетип-жетпей илбирсче ыкчамдык менен ээрге шарт секирип минди да, атып жөнөдү. Жигеринде кылайган айып жок, мүчө башы төп келише, кыл табына келген тулпар эле Шарпкула... Байгазы сынчы маашырлана тулпардан көзүн албай тиктейт. Сом туягы менен тоо таштарды былчырата тепсей, даңгыл жерлерди тарсылдата уруп, кээде жумшак бетегеге төрт туягы тийип-тийбей кайып өтүп, Шарпкула безип баратат. Күнү-түнү чапса чаалыкпаган, айлап жүрсө азбаган, ач-тогуна кайыл боло арыбаган касиети күч тулпар эле Шарпкула. Элик баш, как элес, эки кулагы шамдай типтик, эки көзү капкара, бышкан алчадай мөлтүрөгөн, мойну ичке, куйрук жалы жибектей кулпунса кээде кундуздай төгүлгөн, түгү күмүштөй жалтырап, курсагы ныпым жок, чаткаягы чамгарактай деп айтаарлык, соорусу жайык, сүмбө бел, көкүрөк көөдөнү керилген, жылкы тукумунда сейрек учуроочу өзүнчө асыл мал эле Шарпкула. Ал эрлер минчү күлүктөрдүн бирине да окшобогон Аккуладай сүрү бар... Сынчы Байгазы Шарпкуланы бекеринен узата тиктеп турган жок. Анын эч бир жеринен өөн тапкыс кылып, өзү таптаган. Кыямат кыядан мүдүрүлгүс кылып сындан өткөргөн” [2:30-31-б.] - деп сындодо баяндалса, экинчи жагынан кайыптан туулган касиеттүү мал Шарпкула тулпардын келип чыгышын, тулпардын энеси кара бээнин жанында “...келте куйрук, эшек жал, марал өңдүү сур неме жүрөт. Темгил-темгил чаары бар. Мен

көрбөгөн сонун мал. Сягы кумдан келген куланбы же асмандан түшкөн бууданбы” [2:51-52-б.]–деп автор мифологиялык жандыктын кайдан-жайдан пайда болуп калышын айтат, мына ошол эки жандыктын ортосунда сайкашка тулпар Шарпкула жаралган деген. Бул чыгармада А.Стамов фольклордук-мифологиялык мотивдин негизинде бир гана кайыптан туулган касиеттүү мал, “баатырдын” сайкашка тулпарын чагылдырбастан, муну менен катар тарыхтан, санжырадан алынган чиеленген фактыларды ордуларына коюуу максатында, кайып аял Шарапаттын пайда болуусун да сайкашка тулпар Шарпкула менен айкалыштырганы төмөнкүчө баяндалат. Эр Эшим жортуулдан кайткан жолдо кара бээ минген абышкага жолугат, ал минген бээ Шарпкуланын энеси болот. Абышка, калың аскер жортуулга аттанган маалда кара бээсин минип жөнөгөнүн, кошуундан артта калып, жолдо кайып аял Шарапатка жолугуп ага үйлөнүп, андан балалуу болгонун, бирок анын кишиге көрүнбөгөн касиети бар экенин, азыр эле баласын өңөрүп, Эшимдин алдынан чаап өткөнүн айтат. “Ушул эпизоддо романдын композициясында маанилүү роль ойногон, эл-жерге кызмат өтөө эр-азаматтын парзы деген идеяны аркалаган касиеттүү аялзаты, шарттуу каарман кайып-аялдын образы пайда болот” [3:213-214-б.]. Эр Эшим менен абышка жолуккан күнү, түн ичинде кайып-аял Шарапат абышкасына келип, аны менен сүйлөшөт, Эр Эшим уйку аралаш кыялында, демин тартпай тынчоодо, бөтөн бирөөнү көргөндө дароо окурана белги берчү Шарпкула тулпар дым чыгарбай калганына таң калат, демек тулпар кайып-аялды жакшы тааныйт, антейин десе тулпар өсүп чоңойгону көз алдында болду. Табышмактуу аял менен абышканын сүйлөшүүлөрүнөн улам, аялдын аты Шарапат эгизиндей түгөйү Кесепет менен курдаш экендиги айтылып, Кесепет адамга жамандык алып келээрин, чындыгында Кесепетке туш болмоюнча адам баласы Шарапаттын кадырын билбейт деп автор философиялык ой-толгоосун кошуп, мындан сырткары элдин келечеги жөнүндө да учкай кеп козгойт. Кайып-аял Шарапаттын сөзү менен Эшим ханга жогору баа берип, “...эр Эшимдин тарыхын кыргыз санжырасы жомок кылат. Эр Эшимдин атын Шарпкула чыгарат. Ал кайыптан туулган касиеттүү мал. Анын энеси кара бээ экөөңөр тагдырлаш элечер. Мен ошон үчүн сага баш байлагам. Атасы кайып кара бээнин тукуму да чөлдө калды.”–деп, фольклордук баатырдык эпостордо кездешүүчү сюжет Эр Эшимдин тагдырын тулпары Шарпкула менен байланыштырат. “...малым жаным, жаным арыма садага”–деген Эр Эшимдин сөзүн “Эшим хандын эски сөзү” деген лакап менен эл оозунда сакталып калаарын, автор кайып-аял Шарапаттын сөзү аркылуу “ар-намысын жоготпогон адам тукуму гана эл болот” [2:81-82-83-б.]–деп толуктаган. Демек Эр Эшимдин образын толук ачып берүү үчүн, эл тынчтыгын колдогон эр азаматтардын ар-намысына уюган “мекен-эненин” символу катары фольклордук-мифологиялык кайып-эне Шарапаттын образы “...кези келсе адаммын. Болбосо буудай эрип, нурдай жанып, чөлдөгү сөксөөлдөй куурап, кайрадан көгөрүп, карга айланып, жамгыр болуп жүрө бөрем... Чаңкаганда келип суу ичсең – ошол менмин, үшүгөндө коломтодо от көзөп жылынсаң – ал дагы менмин” [2:82-б.]–деген. Тарыхый романдагы фольклордук-ми-

фологиялык мотивдин табиятын, өз ара ички өзгөчөлүктөрүн, тарыхый тагдырларынын тереңдигин ачып изилдөөдө, А.Садыков да “...көркөм шарттуулукту, фантастиканы чыгарманын сюжетине ширетип, каармандардын образын ачуу үчүн адабий ыкма катары пайдаланат. Мунун өзү романды бир түрдүүлүктөн (монотондуулуктан) бир аз куткарып, ага жандуулук, таасирдүүлүк берет. Алсак, Кайып-эненин образы башкы каармандардын тагдырынын мерчемдүү учурларында пайда болуп, сюжеттин андан аркы өнүгүшүнө жакшы көмөк берет. Ал эми фантастикалуулук тууралуу айта турган болсок, күн жайлоо, же дарымдар элдин аң-сезиминде байыртадан бери жашап келген мифтик түшүнүктөр, башкача айтканда алардын ошол фантастикалык формада болсо да, дүйнө таанымы” [3:209-б.] –деп белгилеген.

А.Стамов тарыхый романда фольклордук-мифологиялык мотивдерди бир гана каармандардын образын ачууда гана колдонбостон, ал “Манас” эпосунда кездешүүчү айрым мифологиялык көрүнүштөрдөн турган эпизоддорду пайдалангандыгын да жолуктурууга болот. Мисалы романдын үчүнчү бөлүмүндө калмак селге кабылган Хан Тейиштин урушу Каркыранын башындагы Кегендин этегинде сүрөттөлөт. Жылганын алкым чениндеги дөңсөөдө, туу көтөргөн топтун жанында, жан сакчыларынын курчоосунда турган хан Тейиш көктү карап: “Теңир жалгайгөр”–деп бата кылат да, кылкылдай жылып келаткан калмак колдон көзүн албайт. Тейиш хан калмактын көп колуна каршы бүт кошунду салбай, аларды сактап калуу аракетинде, кошундун көбүн буйгаларга, буктурмаларга катып, эки миңче колду Алакчындын коштоосунда согушка салат. Кооптонгон калмак башчысы Галдан Бошокту аламанга үч миң кол жиберип, эки тарап тең арбашып жаткан ажыдаар сыяктуу аңдышып карап жай жылып келишет. Бир атым жаанын огу жетчүдөй жерге келгенде Алакчындын колу аттан түшүп, чылбырын курларына илип, жөө өнүп келет, аңдышкан эки тараптын чыдамы кете түшкөндө калмактар ат койот. Калмактар жаа огуна илинип калганын сезген Алакчын “Жаа тарткыла”– деп буйруду. Жөө жоокерлер аябай мээлеп жаа огун учурушту, катардагы атчандар жалпы окко учуп, аттары кишенеп туш-тушка качты, кыргыздардын мөндүрдөй жааган аткан огу сая кеткен жок. Ала качкан аттар кишенеп, калмак тарап будуң-чаң боло түшкөндө кыргыз жоокерлери каршы чабуул коюп, кырчылдашуу токтобой, калмактын мизи кайтып, артка сүрүлүп баштаганын сезген Галдан кошумча эки миң кол жиберет. Ушу кезде кыргыз тараптагы буйгадан, көзгө атар мергенчилерден турган, көмөкчү жети жүздөй жоокер чаап чыгып, эки капталдан жаа огун учурушат. Түш оой калмактардын беш миң колу майтарылат. Курсагы ачкан кыргыз жоокерлери калтадагы топоз курутунан соруп, байлана жүрүшкөн чакан куржундагы нак куйруктан эңкейе берип аттарына сугунткан болушат. Согушуп жүрүп “ат жалында тамактанган” жоокерлер да, аттар да кайрадан тирилгендей жаалданды. Согуш күүгүм ченде араң токтоп, көп чыгымга учураган калмактар өз кошундарын көздөй чегинип кетишкен. Тоо бетиндеги жалындаган оттор басылбай эртеңки согушка кам көрүлдү. Эртеси таң эрте башталган майдан кеч бешим ченде майтарылып, эки тараптын тең чарчаган жоокерлери менен

тарашты, хан Тейиш жайчы кара Качыны өзүнө чакырып: “Дарымчым, эми өнөрүңдү көрсөт”-деп буйруду. “Качы дарымчы кара ташын койнуан алып, аны сууга малган соң, көпкө дейре асманды тиктей дуба окуп бүткөндө асманда капилеттен кара булут пайда болуп, кан теңиринин чокусу менен күн жүрүш жактагы тоолор көрүнбөй күн күркүрөп, адегенде кара жамгыр куюп кирди да, калмактар чогулган кошундун үстүнө бармактай мөндүрлөр ура баштап, кар жаап, калмактар тоңуп жатканда, кыргыз жактагы бөксө тоолордун үстүндө жылдыздар бажырайып, айлана-тегеректен сансыз от көрүндү” [2:420-421-422-423-424-б.]. Автор уруш майданынын ар бир моментин детальдаштырып көрсөтүп, окурмандын элесинде сакталып калгыдай көркөм сүрөттөгө жетишкен, ошол эле учурда “ат жалында тамактанган”- деген сөздүн колдонулушу да бекеринен эместир, муну менен бирге автор, илгертен ата-бабада айтылып келе жаткан “Ат жалында казан асып”-деген лакаптын келип чыгыш, түбү катары көрсөткүсү келген. Мындан сырткары тарыхый чыгармада келтирилген жайчы кара Качынын мифологиялык иш-аракети, фольклордук-эпостук чыгармадан улам алынгандыгын байкоого болот. С.Каралаевдин варианты боюнча “Манас” эпосундагы “Аштын шаан-шөкөтү” бөлүмүндө “...Карап турсан көпчүлүк, Кара курттан мол болду. Көкөтөйдүн өлгөнү, Көп адамга той болду...”-деп, ашка келген көпчүлүк, ат чабышка даярдык көрүшөт “...Чубурганы чыккандай, Ат чубатып болуптур. Талапкер атты санаса, Эки миңге толуптур. Аны көрүп эр Манас: “...Торпокко жетпес чобурун. Байгесине Көкөмдүн, Баары агытып бурун. Буудандын жолун бурат го, Айдоо бербей көпчүлүк, Бул элди кудай урат го. Баланы ноот кылат го. Туюктап алып жол бербей, Тулпардын баарын кырат го.” Алмамбетке кеп айтат: “Аябай күндү жайлагын, Алмамбет баатыр!-деп айтат. “...Аябай күндү жайлай көр, Каркыра бою бийик өр, Катыра суук айдай көр. Ат семизи кымпыйсын, Сыртына тартып зыңкыйсын. Этинен калган аттар бар, Арыктын баары дыңкыйсын!” Ал сөздү айтып ийгени – Алмамбет жайга киргени. Калмакча дуба жат окуп, Баарыбыздан бат окуп. Тегерете терс окуп, Кытайча дуба нече окуп, Сурданып Алман калганы, Сууга жай таш салганы. Ачып көздү жумганча. Аттарды суутуп тынганча, Жаканын баары жамгырлап, Мөндүр түштү дабырлап. Бөксөнүн баары мөндүрлөп, Туурадан туман дүркүрөп, Кабыландан

түнөрүп, Кызыл мунар күркүрөп, Астынкы калган аязга, Ат менен адам зиркиреп” [4:64-65-б.]. Баатырдык эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездешип өз ордуларын тапкан өңдүү “Хан Тейиш” тарыхый романы да макал-лакап, сүйүү, дин ырлары, жөө жомок, уламыштарды өз ичине камтып, алардын ичинен мифологиялык окуялары басымдуу түрдө берилиши, айрым тарыхый романдардан өзгөчөлөнтөт. Манастануу илиминде “Сюжет и образы приобрели обобщающий, во многом гиперболический и даже фантастический характер. В них своеобразно отразилась история. Фольклор, особенно эпический, героический, постоянно и неотступно сопутствовал истории. Поэтому фольклор объясняет историю, а история фольклор” [5:35-б.] “В нем изобилуют подробные, мастерски описанные батальные сцены, эпизоды социально-бытовые с сохранением древнейших мифологических пластов эпоса” [5:43-б.]-деген өңдүү аныктамалар А.Стамовдун чыгармасына да кандайдыр бир өлчөмдө тиешеси бардай көрүнөт.

Жогоруда келтирилген негиздерге ылайык фольклордук-мифологиялык оозеки көркөм сөз өнөрү, профессионал жазма адабият чөйрөсүндө өз ара трансформацияланып акыл-эстин түпкүрүндөгү дүйнө менен жуурулушуп, окурмандын элесинде бир бүтүн элементти жаратууга жетишкендигин байкоого болот. Мындай себептерден улам кыргыз тарыхый романында мифтик, сыйкырчылык, кубулуу, дарым айтуу, диндик элементтер, ырым-жырым ритуалдары өңдүү кыймыл-аракеттердин кеңири берилиши илимий изилдөөнү дагы да болсо тереңдетүүгө талап коёт.

Адабияттар

1. Искендерова С. *Фольклордук поэтика жана жазма адабият (Илимий макалалардын жыйнагы)*. -Б., 2015. 274-б.
2. Сатамов А. *“Хан Тейиш” тарыхый роман*. - Б., 2009. 808-б.
3. Садыков А. *Кыргыз залкарлары. 6-том*. -Б., 2012. 304-б.
4. Каралаев С. *«Манас»*. - Ф.,1958. 318-б.
5. Болджурова И.С., Шерстюк И.А. *Краткая история Манасоведения* -Б., 1998.72-б.
6. Акматалиевдин жалпы ред. астында *Кыргыз адабиятынын тарыхы: “Манас” жана манасчылар*. 2-том. -Б., 2004. 616-б.
7. Нарынбаева Н. *Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңуулары*. - Б., 2011. 239-б.